

تحلیل و بررسی معماری قلعه های دوره قاجاریه در ایران؛ نمونه مورد مطالعه قلعه والی در استان ایلام

سیدمهدی رسولی^۱، حامد احمدی^۲

^۱ کارشناسی ارشد مهندسی معماری (نویسنده مسئول)

^۲ دانشجوی دکتری معماری

چکیده

از آنجا که میدانیم معماری ایرانی همواره از اولین و کامل ترین نوع معماری از ابتدا تا به حال بوده است و در بعضی منابع ایران را به عنوان اولین سکونتگاه بشر می دانند. کشور ایران به لحاظ موقعیت استراتژیکی خاورمیانه و منابع طبیعی فراوان، همواره مورد تهاجم دیگر کشورها قرار گرفته است. از این رو معماری ایرانی مملو از انواع مختلفی قلعه می باشد، که به چند مدل دشتی و کوهستانی، و به منظوره های حکومتی، نظامی، دفاعی، امنیتی، کاخ و سکونتی احداث شده اند. مطالعه سازماندهی فضایی عناصر معماری و شهری بافت های تاریخی، حکایت از نظم دقیق و حساب شده در این عناصر می باشد. نظمی که در طی سالیان و بر اساس تجارب گذشته، نسل به نسل منتقل شده و به دوره ی قاجاریه رسیده است که این نشان دهنده هماهنگی بافت تاریخی در عناصر و تشکیلات ساخت و ساز بناها و به خصوص قلعه ها است. معماری دوره قاجار، هم به لحاظ عملکردی و هم به لحاظ زیباشناسی، از غنای اصیل معماری ایرانی برخوردار بوده است. معماری قلعه والی در استان ایلام از عوامل فرهنگی، اجتماعی، تاریخی و هنری عصر خود بی نصیب نبوده و نمود عینی این اثرگذاری، در تاروپود معماری قلعه از جمله در طراحی، پلان، تزیینات هنری و... قابل مشاهده است. به طور کلی تحقیقات نشان می دهد که با وجود برخی تأثیرگذاری معماری غرب در دوره قاجاریه، کماکان معماری این عمارت بر پایه اصول بنیادین معماری ایرانی مانند اصل درونگرایی، محرمیت و توجه به هنرهای اصیل ایرانی مانند تزیینات آجرکاری، کاشی کاری و نیز ساخت و احداث حوض خانه ها و ارسی ها و... استوار بوده است.

واژه های کلیدی: معماری ایرانی، معماری قاجاریه، معماری قلعه ها، قلعه والی

مقدمه

مطالعه درباره معماری ایران، نشان دهنده چگونگی گسترش آن در طی پانزده قرن گذشته است. در هر دوره بناهایی با ویژگی های گوناگون در روستاها، شهرها، جاده های کاروانی، مناطق کویری، گذرگاه های کوهستانی و شهرهای ساحلی ایجاد گردیده که کاربردهای متفاوت داشته اند. اهمیت معماری ایرانی وقتی آشکار می شود که بدانیم در ساخته های این دوره، توجه به کاربرد مادی و معنوی بناها از مهم ترین ویژگی های آن است. (کیانی، ۱۳۹۳). تاریخ معماری ایران، تحت تأثیر تحولات معماری و شهر سازی اروپا دست خوش تغییرات فراوانی شده که شروع این تأثیر پذیری از دوره قاجار شکل گرفته است. (حسینی، ۱۳۹۸). دلیل انتخاب بررسی قلعه های دوره قاجار ورود اولین موج نوگرایی به تبعیت از فرهنگ غرب در عرصه های فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی بوده که به تبع آن دارای اثر بخشی در معماری بوده است. (کرامتی، ۱۳۹۵) در آن زمان کشور ایران به مناطقی تبدیل شده بود که توسط حاکمان رهبری می شد. یکی از این مناطق استان ایلام کنونی (پشتکوه) بوده است. این استان در جنوب غربی کشور ایران و در جنوب غربی رشته کوه زاگرس واقع شده است. مشرف بودن ایلام بر جلگه بین النهرین باعث وجود آثار تاریخی از جمله قلعه ها، پلها، کاروان سرا ها و... شده است. (صالحی، ۱۳۹۴) با بررسی قلعه های استان ایلام میتوان به این موضوع پی برد که اکثر قلعه های استان ایلام بیشتر در دوره ای قاجاریه ساخته شده که از نوع حکومتی، مسکونی و برخی حکومتی مسکونی نیز بوده اند که این موضوع بیانگر اهمیت وجود امنیت در منطقه است. (آرمان، ۱۳۹۲)

بیان مسئله

زبان معماری در هر فرهنگ با توجه به دین، زبان، فرهنگ و اقلیم هر منطقه با مناطق دیگر متفاوت است (حاجی س. ع.، ۱۳۹۴). مطالعه سازماندهی فضایی عناصر معماری و شهری بافت های تاریخی و اغلب شهرهای قدیمی، حکایت از نظم دقیق و حساب شده در این عناصر می باشد. نظمی که در طی سالیان و بر اساس تجارب گذشته، نسل به نسل منتقل شده و به دوره ی قاجاریه رسیده است که این مطلب نشان دهنده هماهنگی بافت تاریخی در عناصر و تشکیلات ساخت و ساز بناها و به خصوص قلعه ها است (زاده، ۱۳۸۸). همچنین می توان به این موضوع اشاره کرد که شکل سازه ای هر ساختمان را استفاده، عملکرد و نوع مصالح و عوامل در دسترس تعیین میکنند. برای مثال می توان معماری خشتی در مناطق کویری و معماری صخره ای در مناطق کوهستانی را نام برد (معماریان، ۱۳۶۷). وجود آثار تاریخی از دوره ی قاجاریه در استان ایلام نشان دهنده اهمیت این منطقه در آن زمان می باشد؛ با تحلیل و بررسی این آثار که بازتابی از آداب، فرهنگ، رسوم و هویت این منطقه است، می توان از معماری و طراحی بنا به عنوان منابعی مفید و تاریخی بهره جست. هدف اصلی این پژوهش که با تکیه بر شواهد و مدارک موجود و همچنین وجود مطالعات گذشته بررسی می شود، چگونگی و علل ساخت قلعه ها در معماری ایرانی می باشد (صالحی، ۱۳۹۴).

روش تحقیق

روش انجام این پژوهش از نوع تاریخی تفسیری است و گردآوری اطلاعات با انجام مطالعات کتابخانه‌ای و اسنادی صورت گرفته است. در مطالعات اسنادی اطلاعات مربوط به جغرافیای طبیعی نگاشته شد و در روش کتابخانه‌ای به بررسی پلان‌ها و تصاویر پرداخته ایم. (حاجی س. ع.، ۱۳۹۴) لیندا گروت و دیوید وانگ در کتاب روش‌های تحقیق در معماری در خصوص روش تحقیق تاریخ-تفسیری، چهار نگرش اصلی را معرفی می‌نماید که در نگرش دوم قائل به مفهوم تاریخ به منزله حرکت روح مطلق می‌باشند. در این ارتباط مطرح می‌کنند که رویکرد تفسیری دیگری که از افکار هگل گرفته شده، تاریخ را تکامل تدریجی آگاهی یا ذهن جمعی می‌داند. براین اساس ابتدا به مطالعه کل معماری قلعه‌ها و تعریف آنها پرداخته و سپس به گردآوری اطلاعات و شناسایی مؤلفه‌های خاص معماری قلعه‌های دوره قاجار در ایلام پرداخته شده و در نهایت نتایج حاصل در غالب مطالب تصاویر ارائه گردیده است (صالحی، ۱۳۹۴).

پیشینه پژوهش

پیش از اشاره به مطالعات معماری قلعه‌های دوره قاجاریه در ایلام، ذکر این نکته ضروری است که در نوشته‌های قبل و بعد از دوره قاجار هیچ اشاره مستقیمی به این آثار تا کنون یافت نشده است. (نعمتی، ۱۳۹۵) پژوهشگرانی که درباره قلعه‌های ایران به تحقیق پرداخته‌اند به یک تقسیم بندی کلی رسیده‌اند، که قلعه‌ها از نظر موقعیت جغرافیایی به دو نوع کوهستانی و جلگه‌ای تقسیم می‌شوند. همچنین قلعه‌ها می‌توانند کاربری‌های مختلفی از قبیل نظامی، اداری، شخصی، حاکم نشین و... داشته باشند. (محمدی، ۱۳۸۵) مهم ترین مبحثی که درباره‌ی محل ساخت قلعه‌ها مورد بررسی قرار می‌گرفت تامین امنیت منطقه بوده است. (قنبری، ۱۳۹۱). در اکثر بناهایی که به صورت قلعه احداث شده است عناصری به عنوان شاخصه‌های معماری در آنها دیده می‌شود که آنها را از دیگر بناها متمایز می‌سازد. یکی از بارزترین نکاتی که در طراحی قلعه‌ها به چشم می‌خورد درون‌گرا بودن بنا است، که این امر بیانگر معماری درون‌گرای ایرانی بوده است. (آزاد)

مبانی نظری

زبان صحبت معماری از کارکردهای اصلی بناها بوده است. قلعه‌ها تنوع وسیعی از نظر معماری را در بر می‌گیرند. (انصاری). می‌توان اشاره کرد که شکل قلعه‌ها نوعی معماری است که در مواقع گوناگون به کار رفته است. در احداث بنای قلعه‌ها شکل، جنس، تعداد برج‌ها، و... به اهمیت و بزرگی هر شهر بستگی داشته که این عوامل ریشه در معماری ایرانی دراد. شرایط کوهستانی منطقه غرب و استان ایلام موجب شده است که قلعه‌هایی با ماهیت تدافعی و استقرار در این منطقه بنا شود. علت ایجاد قلعه‌ها را می‌توان وجود موقعیت خاص جغرافیایی، اهمیت راه‌ها، و حفاظت از منابع در مقابل حملات مهاجمین دانست. با مراجعه به مطالعات گذشته می‌توان فهمید که ساخت قلعه‌ها به جهت تثبیت موقعیت‌های سیاسی و بقاء حکومت در محل بوده است. (حاجی س. ع.، ۱۳۹۴) قلعه‌ی مورد بررسی در این پژوهش که از آثار به جامانده دوره قاجار می‌باشد در مسیرهای مهم

ارتباطی ساخته شده و از نظر استراتژیکی از اهمیت خاصی برخوردار بوده است. به طوری که می توان از آن به عنوان قلعه دفاعی و نظامی نام برد. این نکته نیز قابل ذکر است که ساختار قلعه ها معمولا دارای دیواری بلند، عریض و طولانی با برج هایی در گوشه ها به شکل استوانه ای هستند. (آرمان، ۱۳۹۲)

معماری قلعه ها

آغاز خانه سازی بشر همواره با اندیشه دفاع در برابر دشمنان بوده است و قلعه ها نماد بارز این طرز فکر هستند. به طور کلی قلعه ها به دو گروه قلعه های کوهستانی و قلعه های دشتی تقسیم می شوند که همواره می توان از آنها استفاده های گوناگونی کرد. برای مثال از قلعه در مواقع آرامش و صلح به عنوان کاخ استفاده شده است یا این توضیح که تخت جمشید را با توجه به نوع طراحی آن می توان یک قلعه دانست. همچنین از تخت سلیمان در تکاب آذربایجان غربی که مکانی مقدس بود، گاهی به عنوان نیایشگاه و گاهی به عنوان کاخ مورد استفاده بوده است. (کیانی، ۱۳۹۳)

قلعه های کوهستانی

معماری این گونه قلعه ها جنبه نظامی و دفاعی داشته و طرح و نقشه آنها ویژگی های گوناگونی دارد. قلعه ها در صعب العبور ترین بلندی های کوهستانی بنا می شدند و چون اغلب طرح و نقشه ای از پیش آماده نداشتند، معمار حصارها، برجها، اتاقها، و ورودی ها را با توجه به موقعیت طبیعی صخره ها احداث می کرد. به همین دلیل عمدتا قلعه های کوهستانی دارای طرح هندسی مشخصی نبودند. بیشترین مصالح مورد استفاده در این قلعه ها بیشتر از قلوه سنگ، آجر و ملات ساروج و آهک بوده است. (کیانی، ۱۳۹۳)

قلعه های دشتی

قلعه هایی که در درشت ها بنا شده اند معمولا برای حفاظت از کاروانها و یا برای استفاده سربازان بوده اند. این قلعه ها عمدتا از یک طرح هندسی خاص پیروی می کنند و دارای نقشه های مربع، مستطیل، چند ضلعی و مدور بوده اند. این قلعه ها را با برج و بارو احداث کرده اند و مصالح مورد استفاده در ساخت آنها آجر و خشت بوده است. (کیانی، ۱۳۹۳)

قلعه‌های ایلام پس از استقرار حکومت قاجار

در دوران حکمرانی ناصرالدین شاه، ایران به چهار ایالت و بیست و سه ولایت تقسیم شد. (سیستانی، ۱۳۷۲) یکی از ولایت‌ها، لرستان پیشکوه و پشتکوه بود. بر اساس تقسیمات کشوری در سال ۱۳۰۳ شمسی، لرستان یکی از دوازده ایالتی بود که منطقه ایلام زیر مجموعه آن قرار داشت (حیدری، ۱۳۸۸). در ابتدای حکومت فتحعلی شاه قاجار، نزاعی داخلی صورت گرفت که بر اثر آن قدرت والیان به تدریج کم شد. از این رو والیان آن مناطق مجبور به مهاجرت به دیگر ابالات و ولایات شدند. آنها پیشکوه لرستان را ترک و در پشتکوه لرستان مستقر شدند و مقر حکمرانی خود را اراضی فعلی استان ایلام انتخاب کردند. سلسله والیان در دایره بسته حکومت خود با کمترین ارتباط بیرونی بر طوایف و قبایل محلی فرمانروایی می کردند. حداکثر انتظار حکومت مرکزی از خوانین پشتکوه، حراست و نگهبانی مرز غربی، سرکوب متمردین منطقه ای و پرداخت خراج بود. سال ۱۳۰۵ هجری شمسی که سال استقرار واقعی پهلوی اول محسوب می شد، بعد از حکومت والیان بوده و فاصله چندانی با این دوران نداشت. قلعه هایی که در این دوران ساخته شد، الگوهایی تقریباً متفاوت با قلعه های دوره قاجار دارند. این خود تأکیدی بر وجود سبک خاص معماری قلعه های دوره قاجاریه است. (صالحی، ۱۳۹۴) استان ایلام در غرب ایران و در مرز با کشور عراق واقع شده است. این استان شامل شهرستان‌های آبدانان، ایلام، ایوان، بدره، دره شهر، دهلران، چرداول، ملکشاهی، مهران، سیروان و هلیلان می‌باشد. (محمودیان، ۱۳۸۳) قلعه‌ی مورد بررسی در این پژوهش مربوط به دوره قاجار و در مرکز استان ایلام واقع شده است.

(تصویر شماره ۱)

قلعه والی ایلام (قلای مالیه)

معرفی

قلعه معروف به قلائی مالیه در دوره ی قاجاریه و در نزدیکی چشمه بی بی بر روی تپه ای تاریخی به نام چقا میرگ در شهر ایلام بنا گردیده است. این بنا در سال ۱۳۲۶ هجری قمری به دستور غلامرضا خان والی (ابوقداره) به منظور اسکان خود در فصل تابستان و مقر حکومتی خود ساخته شده است. (محمودیان، قلعه های تاریخی ایلام، ۱۳۹۶)

(تصویر شماره ۲)

موقعیت

موقعیت قلعه به نحوی است که از سمت شمال با کوچه ای شش متری و از سمت غرب با خیابانی هشت متری از ساختمان های مسکونی اطراف خود جدا شده است. از شرق نیز با ساختمان اداری اداره کل امور اقتصاد و دارائی ایلام محصور شده است و از جنوب به خیابان پاسداران منتهی می شود. در ضلع شمالی قلعه تالار (شاه نشین) زیبایی وجود دارد که ابعاد و اندازه داخلی آن بزرگتر از سایر اتاق ها می باشد. در وسط تالار حوض کوچکی قرار دارد که اطراف و داخل آن با سنگ مرمر مزین شده بود و در زمان بازسازی با کاشی های رنگی تزئین گردید. این حوض در اطراف چشمه ای که در آن زمان پرآب بوده ساخته شده ولی به مرور زمان این چشمه خشک و کم آب شده بود و برای اینکه حالت نمادین چشمه حفظ شود در بازسازی قلعه با اجرای لوله کشی این قسمت نیز مرمت گردید تا به دست فراموشی سپرده نشود. (ویکی پدیا، ۱۳۹۶)

(تصویر شماره ۳)

(تصویر شماره ۴)

معماری

قلعه والی در زمینی به مساحت ۴۶۸۷/۱۷ متر مربع احداث گردیده است که از این مقدار زمین، فضای سبزی به مساحت ۱۷۹۲/۴ متر مربع در ضلع جنوبی باقی مانده است. قلعه نمای جنوبی و شکلی تقریباً دوزنقه‌ای دارد این قلعه زیر بنایی برابر ۱۴۶۶/۰۱ متر مربع دارد و مساحت حیاط درونی آن برابر ۱۳۶۳/۴ متر مربع است. قلعه والی در زمان ساخت در فضایی کاملاً باز ساخته شده ولی با پیش رفت شهرنشینی اطراف آن با ساختمان‌های مسکونی و اداری محصور گردید. قلعه مذکور دارای سه ورودی در سه ضلع می باشد که ورودی اصلی آن به شیوه ی هشتی منظم با طاق و دور چین آجری است. سقف کلیه اتاقهای این قلعه از کلات گچ و آجر است. در این بنا از انواع قوس های باربر و غیر باربر (تزیینی) به شیوه رومی استفاده شده است. قلعه دارای اتاق های زیر زمین است که با توجه به معماری خاص زیر زمین، احتمالاً از آن به عنوان محل استراحت در بهار و تابستان و گاه نیز به عنوان زندان و شکنجه گاه استفاده می شده است. اتاق شاه نشین قلعه دارای پنجره ای بزرگ و از جنس چوب است. عمده مصالح به کار رفته شده در ساختمان قلعه آجر (اسکلت و سازه اصلی بنا)، در مواردی از سنگ از جمله کرسی چینی، دیوار حائل در ضلع جنوبی است. (محمودیان، قلعه های تاریخی ایلام، ۱۳۹۶).

(تصویر شماره ۵)

(تصویر شماره ۶)

تزیینات

وجود نرده‌های مشبک آجری به رنگ فیروزه‌ای، تراس‌های سرپوشیده ضلع جنوبی همراه با پنجره‌های مشبک با شیشه‌های الوان، اورسی‌های قلعه، ستون‌های دایره‌ای، سرستون‌های منقوش در ایوان، قوس‌های کمانی و تزیینی و کاربندی بالای آن با کاشی‌های رنگی، درختان بلند و کهنسال کاج و حوض مستطیل شکل در صحن جلوی قلعه چشم‌انداز کاملاً زیبایی به قلعه و معماری آن داده‌است. قوس های این بنا با شکستگی و برجسته نمودن آجرها، همراه با کاشی های ریز رنگی تزیین کرده اند. در اتاق شاه نشین گچ بری های زیبا با نقوش گل و گیاه و یک حوضچه سنگی کوچک جهت تزیین وجود دارد. به منظور کم کردن حجم دیوارها و نیز عدم یکنواختی دیوار از طاق نماهایی در ابعاد کاملاً یکسان استفاده شده است. (ارجمندی). اتاق های مشرف به انتهای اضلاع غربی و شرقی در قسمت جنوب دارای تزیین های آینه کاری و نقاشی بهایی با نقوش انسان و تزیین های گوناگون هندسی است و در تزیین درهای چوبی و پنجره ها از شیشه های رنگی در فرم ها و اشکال هندسی استفاده شده است.

(محمودیان، میراث ماندگار (تمدن و فرهنگ ایلامیان)، ۱۳۹۵)

(تصویر شماره ۶)

(تصویر شماره ۷)

پلان و فضاهای قلعه

قلعه دارای شش زیرزمین، ۲۰ اتاق بزرگ و ۵ اتاق کوچک و ۴ ایوان و ۲ تراس کوچک در ضلع جنوبی است. همانند دیگر قلعه ها استفاده های گوناگونی از اتاق های مختلف به عمل آمده است. سرویس و حمام از دیگر فضاهای قلعه هستند. قلعه دارای حیاط مرکزی و به صورت درو نگرا ساخته شده است. بیشتر اتاقهای قلعه تبادل داخلی داشته و تودرتو بنا شده اند. حیاط مرکزی به صورت مستقیم و یا از طریق ایوان با چهار ضلع بنا ارتباط دارد. در داخل حیاط قلعه حوض مستطیل و هشت گوش و نامنظمی تعبیه شده است. (محمودیان، قلعه های تاریخی ایلام، ۱۳۹۶)

پلان همکف قلعه والی

برج های دیدبانی (نگهبانی) اتاق شاه نشین (مهمان) تقارن در پلان (اتاقهای مشابه و متقارن)

(تصویر شماره ۸)

بازسازی و مرمت قلعه

در زمان وقوع جنگ تحمیلی، بخش کوچکی از قلعه والی تخریب شد که در حدود ۵ درصد ارزیابی شد. این مسئله باعث شد تا در سال ۱۳۶۷، سازمان میراث فرهنگی تصمیم به آغاز عملیات مرمت این اثر تاریخی ارزشمند کند. عملیات بازسازی قلعه در سال ۱۳۶۹ پایان پذیرفت. در این بازسازی سعی بر آن بود تا سبک معماری آن حفظ شود، ولی تغییرات کوچکی نیز در بنا همچون تعبیه تیرآهن در سقف ایوان‌های قلعه و سقف خرپشته‌ها داده شد. ذکر این نکته لازم است که هم‌اکنون موزه مردم‌شناسی ایلام نیز در محل قلعه والی برپا شده و آماده به تصویر کشیدن تاریخ مردم این خطه از کشورمان برای بازدید کنندگان گرامی است. (جوانمرد، ۱۳۹۶)

(تصویر شماره ۹)

(تصویر شماره ۱۰)

کاربری قلعه

همانطور که گفته شد در ابتدا قلعه به منظور حکمرانی و سکونت والیان پشتکوه احداث گردید اما در سال ۱۳۸۵ فاز اول موزه مردم‌شناسی راه اندازی گردید. این موزه دارای بخش‌های مختلفی است که به معرفی آداب، سنن، فرهنگ و ایلات مختلف استان و شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی می‌پردازد. در حال حاضر موزه مردم‌شناسی ایلام از ارزشمندترین موزه‌های تخصصی مردم

شناسی محسوب می‌شود که در نوبت‌های صبح و عصر همه روزه پذیرای علاقمندان است. در ضمن هر سال در تعطیلات عید نوروز موسیقی سنتی کردی اجرا و نمایشگاه صنایع دستی و سوغات استان برگزار می‌شود. (الی کشت، ۱۳۹۸)

(تصویر شماره ۱۱)

(تصویر شماره ۱۲)

ثبت در آثار ملی

قلعه والی به عنوان یکی از ارزشمندترین آثار تاریخی استان ایلام که یادگاری برجای مانده از دوران قاجاریه در ایران است، در تاریخ ۱۹ خرداد سال ۱۳۷۶ هجری شمسی و با شماره ثبت ۱۷۹۸ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

(تصویر شماره ۱۳)

(تصویر شماره ۱۴)

تحلیل و تطبیق یافته‌ها

بنا بر توضیحاتی که درباره معماری قلعه‌ها ارائه شد می‌توان چنین اظهار داشت که قلعه‌های مورد بررسی در این پژوهش با توجه به محل استقرار، طرح هندسی مشخص و برج و بارو همگی از نوع قلعه‌های دشتی شمار می‌آید. قلعه‌های دشتی

معمولاً در کنار راه های مهم کاروان رو، بر کرانه های رودخانه های پرآب، در کنار چشمه سارهای کوهستانی و یا در انتهای قنات هایی که کیلومترها در دل زمین حفر شده و آب را بر سطح زمین جاری می کردند، بنا می شدند. به همین دلیل دسترسی به آب و تأمین آب مورد نیاز برای قلعه ها و ساکنان آن در اولویت قرار داشت. موقعیت قلعه های مورد بررسی در این پژوهش همجواری با آب را نشان داده و این عامل برای شکل گیری این بنا نقشی اساسی را بر عهده داشته است. طرح ریزی بیشتر قلعه برای دفاع است و آن ها را می توان نمونه معماری نظامی دانست. البته جز در مواقع ضروری، این گونه قلعه ها کارکرد دفاعی و نظامی نداشته و اغلب به عنوان محل سکونت و برقرارکننده مناسبات اجتماعی در منطقه به شمار محسوب می شده است، اما همواره نقش دفاعی و امنیتی آن ها بارز بوده است. در این باره کارکردهای متعددی برای قلعه ها در نظر گرفته می شود؛ که یکی از این نوع قلعه ها دارالاماره بوده است. دارالاماره محل استقرار حکام و خانواده هایشان، دیوانیان و سران برجسته نظامی در کرسی ولایات بود (زارعی و باباکمال، به نقل از م الزاده و ستوده). بنابراین طبق ویژگی ها، کاربری ها، تاریخچه و اسناد موجود قلعه های مورد بررسی جزء قلعه های دارالاماره به حساب می آید. برای شکل دهی به فضاها در اینگونه بناها علاوه بر نیازهای عملکردی، نیاز های مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، مفاهیمی چون امنیت، حریم، تعامل و ارتباط و... تأثیر بسزایی داشته است (لشکری، آرش؛ شریفی نیا، اکبر؛ لشکری، آرش؛ شریفی نیا، اکبر، ۱۳۹۶). زمانی که والیان اقدام به ساختن عمارت هایی برای سکونت خود کردند، جایگاه سکونتی مردم هم چنان سیاه چادر بود که در اصطلاح محلی به آن دوار می گفتند. همین مسکن های اولیه و الگوهای اجتماعی آنها توانسته بر شکل گیری و روابط فضایی مسکن های بعدی از جمله قلعه ها تأثیرگذار باشد. البته با توجه به اهمیت قلعه ها مقدار تزیین ها و دیگر عناصر در هرکدام متفاوت است.

(تصویر شماره ۱۵)

قسمت شاه نشین در قلعه‌ی مورد بررسی به دو شکل تعریف شده است. این فضا درست در امتداد محور و آکس ورودی اصلی و در سطح بالاتری نسبت به ورودی قرار گرفته اند ولی با وجود قرارگیری این فضا در محور اصلی امکان ورود مستقیم به این فضا در این امتداد گرفته شده است. حرکت و رسیدن به این فضا که جایگاه مهم ترین شخص بود تابع ملاحظات کارکردی و اجتماعی زمان خود بود. قرارگیری یک حوض درست در وسط این محور حرکت مستقیم را از افراد گرفته به نوعی انتهای این محور مقصد را نشان می دهد اما با تغییر مسیر و حرکتی فرعی که با قرار دادن حوض آب به وجود آمده ابهت این مکان و کسب آمادگی حضور در آنجا را یادآور می شود. تزیین قلعه والی همان طور گفته شد نسبت به سایر قلعه ها بیشتر و مهمتر است. (جوانمرد، ۱۳۹۶)

(تصویر شماره ۱۵)

(تصویر شماره ۱۶)

نتیجه گیری

از نظر استقراری قلاع ایران نسبت به وضع طبیعی محل و مصالح موجود در محل به اشکال مختلفی ساخته شده‌اند، چنان چه ساخت قلاع در تاریخ ایران پیش از اسلام و ایران اسلامی ارتباطی تنگاتنگ با ضروریات سیاسی، اقتصادی و جغرافیایی داشت. از همین روست که قلاع را در کوه‌های صعب العبور، کنار آب و چشمه سارها، پیرامون شهرها و مشرف بر آنها می‌ساختند و نقش آنها در تحولات سیاسی گوناگون مانند به قدرت رسیدن و سقوط حکومت‌ها، در بحران‌های داخلی و یورش اقوام بیگانه به عنوان پناهگاهی برای مخالفان سیاسی و نیز به عنوان هسته‌ی شکل‌گیری شهرها و پدید آمدن شهری در کنار آنها بسیار مهم بوده‌اند.

به طور کلی قلعه‌ها به دو گروه قلعه‌های کوهستانی و قلعه‌های دشتی تقسیم می‌شوند که همواره می‌توان از آنها استفاده‌های گوناگونی کرد. برای مثال از بعضی قلعه‌ها در مواقع آرامش و صلح به عنوان کاخ استفاده شده است و در برخی دیگر به عنوان مراکز نظامی مورد استفاده قرار گرفته است. معماری قلعه‌های کوهستانی جنبه نظامی و دفاعی داشته و طرح و نقشه آنها ویژگی‌های گوناگونی دارد. قلعه‌ها در صعب العبورترین بلندی‌های کوهستانی بنا می‌شدند و چون اغلب طرح و نقشه‌ای از پیش آماده نداشتند، معمار حصارها، برجها، اتاقها، و ورودی‌ها را با توجه به موقعیت طبیعی صخره‌ها احداث می‌کرد و قلعه‌های

دستی معمولاً برای حفاظت از کاروانها و یا برای استفاده سربازان بوده‌اند. این قلعه‌ها عمدتاً از یک طرح هندسی خاص پیروی می‌کنند و دارای نقشه‌های مربع، مستطیل، چند ضلعی و مدور بوده‌اند. بنا بر توضیحاتی که درباره معماری قلعه‌ها ارائه شد می‌توان چنین اظهار داشت که قلعه‌های مورد بررسی در این پژوهش با توجه به محل استقرار، طرح هندسی مشخص و برج و بارو همگی از نوع قلعه‌های کوهستانی شمار می‌آید. موقعیت قلعه‌ی مورد بررسی در این پژوهش همجواری با آب را نشان داده و این عامل برای شکل‌گیری این بنا نقشی اساسی را بر عهده داشته است. طرح ریزی بیشتر قلعه برای دفاع است و آن‌ها را می‌توان نمونه معماری نظامی دانست. البته جز در مواقع ضروری، این گونه قلعه‌ها کارکرد دفاعی و نظامی نداشته و اغلب به عنوان محل سکونت و برقرارکننده مناسبات اجتماعی در منطقه به شمار محسوب می‌شده است، اما همواره نقش دفاعی و امنیتی آن‌ها بارز بوده است.

(تصویر شماره ۱۵)

(تصویر شماره ۱۶)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ۱- حناچی، پیرو؛ آرمان، فهیمه (۱۳۹۲). شناخت ساختار کالبدی قلعه روستای خورائق با رویکرد تأثیرپذیری از الگوهای رفتاری. مطالعات معماری ایران. ۸۶-۶۵، ۲(۴)
- ۲- پیر، آمیه (۱۳۷۲). تاریخ عیلام- تهران دانشگاه تهران
- ۳- عسگرنژاد، سمانه؛ مهرآفرین، رضا؛ موسوی حاجی، سید رسول (۱۳۹۴). تحلیل ساختار و عملکرد قلعه سفید در اراضی طسمی جان کاشان، همایش ملی معماری و شهرسازی بومی ایران، یزد
- ۴- منتظر، بهناز؛ سلطان زاده، حسین؛ حسینی، سید بهشید (۱۳۹۸). تبیین تأثیر معماری نئوکلاسیک قرن ۱۸ و ۱۹ روسیه بر معماری بناهای اداری-خدماتی ایران (دوره قاجار و پهلوی اول). باغ نظر. ۸۶-۷۳، ۱۶(۷۰)،
- ۵- حیدری، شاهین (۱۳۸۸). در جستجوی هویت شهری ایلام، مرکز مطالعات و تحقیقاتی شهرسازی و معماری

- ۶- درخشنده، سیدمحمد (۱۳۹۰) ایل من ایلام (بررسی جامع تاریخ، جغرافیا، تمدن و فرهنگ استان ایلام)، زانا
- ۷- بلیان اصل، لیدا؛ ستارزاده، داریوش (۱۳۹۴) جایگاه فضای بینابین در سازماندهی فضایی عناصر معماری و شهری در ایران مطالعه موردی: شهر تبریز در دوره قاجار- انجمن متخصصان محیط زیست ایران، دوره ۱۷، شماره ۲
- ۸- افشارسیستانی، ایرج (۱۳۷۲) ایلام و تمدن دیرینه آن/ ایرج افشارسیستانی- سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی، (ایران شناسی؛ ۱۹)
- ۹- سهیلی جمال الدین؛ محمودی زرنندی مهناز؛ صالحی زینب (۱۳۹۴) الگوهای طراحی معماری قلعه های استان ایلام در دوره قاجار با تاکید بر الگوهای رفتاری- مطالعات شهر ایرانی اسلامی- پاییز ۱۳۹۴، دوره ۶، شماره ۲۱؛ از صفحه ۳۱ تا صفحه ۴۵
- ۱۰- ساریخانی، مجید؛ شریفی نیا، اکبر؛ قنبری، ندا (۱۳۹۱). نگاهی نو به قلعه میر غلام هاشمی، با توجه به عناصر سازنده بنا (قلعه یا کاروانسرا). پژوهش های باستان شناسی ایران، ۲(۲)، ۱۷۲-۱۶۱.
- ۱۱- ابراهیمی، غلامرضا؛ سلطانزاده، حسین؛ کرامتی، غزل (۱۳۹۵) بازتاب فرهنگ غرب در تحول سبک زندگی و معماری خانه های اواخر قاجار شهر همدان- نشریه علمی در زمینه پژوهش های نظری هنر، معماری و شهرسازی
- ۱۲- کیانی، م. (۱۳۷۹). طرح مرمت قلعه کنجانچم مهران
- ۱۳- کیانی، محمد یوسف (۱۳۹۳) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی
- ۱۴- محمدی، مریم؛ ملازاده، کاظم (۱۳۸۵) قلاع و استحکامات نظامی (دایره المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی)- شرکت انتشارات سوره مهر
- ۱۵- محمودیان، حبیب الله (۱۳۸۳) معرفی اجمالی قلعه های باستانی استان ایلام- ناشر: گویش
- ۱۶- محمودیان، حبیب الله (۱۳۹۵) فرهنگ و تمدن ایلام- ناشران: زاگرو، دانشگاه آزاد اسلامی (واحد ایلام)
- ۱۷- محمودیان، حبیب الله (۱۳۹۶) قلعه های تاریخی ایلام- ناشر: زاگرو
- ۱۸- معماریان، غلام حسین (۱۳۶۷) نیارش سازه های طاقی در معماری اسلامی ایران- معماری اسلامی گنبدها طاقها، کتابخانه مرکزی دانشگاه علم و صنعت ایران
- ۱۹- موسوی نیا، سیدمهدی؛ نعمتی، محمدرضا (۱۳۹۵). بررسی باستان شناسی قلعه ایرج ورامین؛ تاریخ گذاری و کاربری. مطالعات باستان شناسی، ۸(۲)، ۲۰۸-۱۸۹.
- ۲۰- اداره کل میراث فرهنگی ایلام
- ۲۱- سنگ آبادی، احسان؛ آزاد، میترا (۱۳۹۸) برداشت فنی معماری، آسیب شناسی و طرح مرمت قلعه خانه سرهنگ کسرائی- ششمین کنفرانس ملی شهرسازی، معماری، عمران، محیط زیست